

Válasz Bednanics Gábor, Bényei Tamás és Kérchy Anna opponensek bírálatára

Mindenekelőtt szeretném megköszönni az opponensek elmélyült szakmai észrevételeit. Köszönöm, hogy az opponensek elismerték a dolgozat értékeit, az újszerű megközelítést, az eredeti látásmódot, a vizsgálatba bevont szépirodalmi corpus nagyságát, a női szerzők előtérbe helyezését, a feminista kritikai dialogikusságot, a szoros olvasatokat, az interdiszciplináris és interszekcionális aspektusokat, a kultúratudományos kérdezésmód egyéni keretezését, a dolgozat szempontjainak következetességét és az arányos szerkesztést. A továbbiakban a bírálatokra adott válaszomat az opponenseknek személy szerint címezve fogalmazom meg.

1. Válasz több opponens észrevételeire

A kritikai megjegyzések túlnyomó része a kiegészítésre helyezi a hangsúlyt, a további módszerek, elméleti keretek, további tanulmányok és újabb irodalmi művek bevonására. Az alábbiakban a sorrendet követve a legjobb tudásom szerint válaszolok ezekre az észrevételekre. Mielőtt rátérnék erre, az értekezés alkotói oldala felől szeretném elmondani, hogy a subaltern problémájával először Krasznahorkai kapcsán néztem szembe, és a további példák sok éves gyűjtés eredményei. Az értekezés megalkotása során a legnagyobb nehézséget a sokszínű szépirodalmi anyag koherens elrendezése jelentette, ennek érdekében a subaltern interdiszciplináris és folyamatosan alakuló elméletét további elméleti keretekkel kapcsoltam össze. Az igen széttartó anyag rendszerezése érdekében kutatói döntéseket kellett hoznom, melynek során a fókusz megtartását részesítettem előnyben az újabb bővítések, a további elméleti szempontok tekintetbevételével szemben.

Mindhárom opponensben felmerül, hogy az együttérzést kialakító olvasói magatartás nem ismétli-e meg az asszimiláló attitűdöt. Továbbá Bényei Tamás és Kérchy Anna kétségüket fejezik ki a subaltern bölcsességével kapcsolatos állításaimmal szemben. Nem ismétlődik-e meg a leereszkedő, kirekesztő álláspont, ha az olvasót a többségi társadalom értelmezői közössége tagjaiként azonosítjuk, aki tanulhat az alárendelt pusztán túlélésre fókuszáló szemléletéből - tesz fel a kérdést. Kérchy Anna hozzáteszi: „S nem veszi-e át a másik *helyett* való beszéd a másik érdekében szólás helyét, mikor az alárendelt hang az olvasói együttérzésben nyerhet rezonanciát?”

Köszönöm az opponenseknek, hogy szembesítettek ezzel az igen fontos gondolattal, hiszen az értekezés sem vonhatja ki magát abból a problémából, amit felvet. Az alábbi gondolatok mindhármukhoz szólnak. Talán pontosan úgy lehetne elkerülni a leereszkedő álláspont megismétlését, hogy tanuljunk az értekezésben vizsgált művektől, abból, hogy saját nyelvi kifejezőképességük határait kitágították, illetve e lehetőségek korlátaira rámutattak. Ezt lefordítva az értekezés logikájára az következik, hogy annyit mindenképpen meg lehet tenni,

hogy hozzátenni az értekezéshez egy önreflexív keretet, amely az értekező nyelv, a főáramú értelmezői közösség pozícióját és annak korlátait láthatóvá teszi.

Az opponensek érveit átgondolva, az együttérzés és a subaltern bölcsességének kérdésével kapcsolatban annyiban tudnám kiegészíteni az értekezés állításait, hogy az olvasói együttműködésre invitáló jelzések vizsgálatában nemcsak a *részvétre*, hanem *részvételre* helyezném a hangsúlyt. A közös gyaloglásban, a közös szívdobbanásban és a közös lélegzetvételben nemcsak közös érzékelés (együtt-érzés) együttérzéssé alakulásáról lehet szó, hanem arról, hogy a befogadó együtt cselekszik a szereplővel. A szereplői és az olvasói énhatárok metaleptikus összeolvadása, amiről az értekezésben beszéltem, a szereplő *kiemelését* célozzák, azt, hogy belépjen a főáramú nézőpontot hordozó olvasó látókörébe. A részvétel pedig inkább az olvasó *beemelését* a mű világában. Gyalogoljunk, szorongjunk, lélegezzünk együtt a szereplővel. Tarr Béla *Sátántangójának* szokatlan hosszú időtartama is felkínálja, hogy vegyünk részt a film miliójében, ismerjük meg a közeg minden zegét-zugát, mi is lakjunk ott, éljük át a „nem történik semmi” belső eseményeit, a lassú erőszak kíméletlen és megállíthatatlan lépéseit.

A repetitív szerkezet is megteremti e részvétel lehetőséget, azt, hogy újra és újra éljük át a karakter helyzetét. Járunk együtt iskolába *A kilencedik főhőse*vel, menjünk együtt haza vele, vegyünk részt a mindennapjaiban, idegződjön belénk a karakter élete. Semmiképpen sem szeretném romantizálni a subaltern helyzetét. Pontosan abban rejlik a subaltern bölcsessége, ami kívül esik azon, amit Spivak maga is axiómaként kezel, azon, hogy a subalternt a képviseleti rendszer részévé *kell* tenni. A bölcsességén azt értettem, hogy van egy olyan tartománya a subaltern létnek, amely a többségi társadalom felől nem belátható, azért nem, mert az pusztá túlélésként tekint arra. Ahogy például a repetitív történetmondást megvalósító példáimon megfigyelhető, a subaltern létezés hordoz magában olyan alternatív életszemléletet, amely nem teleologikus életfelfogás szerint működik, mégis életlendületet diktál. Közös szívdobbanásunk a Futaki karakterrel a *Sátántangóban* arra is figyelmeztet, hogy a méltatlan emberi helyzetek megélésében is méltóság rejlik. A társadalmi felemelkedés újabb és újabb kudarcait iteratív módon elbeszélő narratíva a *Filoména* vagy a *Halászó macska uccája* esetében nemcsak a túlélést mutatják, hanem azt, hogy a szereplők képesek minden nap újrakezdeni az életüket. Az iteratív történetmondást összekapcsolva a többgenerációs szubjektivitásfelfogással beláthatjuk, hogy a subaltern figurák nemcsak a kilátástalanság köreit futják, hanem esélyt teremtenek egy lehetséges teleologikus narratívának, amely, ha nekik nem is, de a következő generációnak talán megadatik. Van olyan humán élethelyzet, tanulhatjuk meg a subalterntől, amikor a sorsnarratívában létezés elfogadása, az egyik napról a másikra eljutás ritmusa szerinti élet is nagy eredmény lehet, esélyt teremt egy adott életszakasz átvészelésére. Másrészt, a túlélés akkor is érték, ha a szereplő nem tesz mást, csak őrzi az esélyt a teleologikus, az életnek célt és értelmet élet és narratíva (jövőbeli) lehetőségére.

Bednatics Gábor és Bényei Tamás mindketten utalnak Illyés Gyula *Puszták népe* című művére, olyan referenciára, amelyhez az általam vizsgált korpuszt érdemes lett volna hozzákapcsolni. Bednatics Gábor az iterativitással, Bényei Tamás a kiszolgáltatottság megszólaltatásának

kérdéskörével kötné össze a művet. Ahogy a *Puszták népe* szakirodalma (például Dobos István: *Az idegenség retorikája - A Puszták népe újraolvasása*; Szegedy-Maszák Mihály: *Többértelműség a Puszták népében*; Kulcsár Szabó Ernő: *Az epikai tárgyiasság új alakzata - Illyés Gyula: Puszták népe*; Tamás Attila: *Illyés Gyula*.) már megállapította, többszólamú és több műfajt magában hordozó alkotásról van szó, szociográfiaként, vallomásként, fikció és valóság határterületén álló önéletírásként, leírásként, életképként is olvasható. Az uradalmi cselédség életének bemutatása messze meghaladja és folyamatosan aláássa a másik tárgyasításának leegyszerűsítő mozzanatait. Az értekezéseim szempontjai felől annyit tudnék ezekhez hozzátenni, hogy a szöveg a saját beszélőpozíciójának instabilitására is rámutat, mivel a megközelítés keretrendszerét, a műfaját folyamatosan változtatja. Így elkerüli a Spivak által felvetett buktatókat. A szöveg nem tekinthető a más nevében beszélés esetének, hiszen az elbeszélő felidéző én saját gyermekkorát, pusztai életét és a pusztából való kikerülés folyamatát meséli el. A cselédség életmódja, szokásai, ünnepei, gyermeknevelési elvei bemutatása során a kívülálló néprajztudós hangja és a saját élményeit retrospektív módon, több idősíkból elbeszélő hang váltakozása adja a mű két nagy elbeszélőszólamát, amelyek maguk sem egységesek, több pozíció azonosítható bennük. Azok az esetek például, mikor a neutrális stílusban előadott néprajzi leírás kommentár nélkül meséli az embertelen életkörülményeket emlékeztetnek az annales regisztráló történetmondást felidéző narrációra, az archaikus történetmondási technika beékelődése a ki nem mondott indulatok érzékeltetésére teremt lehetőséget.

A *Puszták népében* a cselédség életfelfogására valóban jellemző a ciklikus időszemlélet, ahogy ezt Bednaries Gábor állítja. Bár kevésbé dominás alakzat, mint a *Filoména* esetében, az iterativitás a történetmondás ritmusában szintén fellelhető, például, csak egy dologra utalva, több fejezetben, ismétlődően hangzik el, hogy az uradalom gazdái, a tulajdonosok, a grófok vagy a bérlők váltják egymást, ami nemhogy felemelkedést, de a helyzet folyamatos rosszabbodását jelenti a cselédség sorsára nézve.

Ezenkívül a szöveg több esetben tematizálja e világ megismerhetetlenségét, megközelíthetetlenségét. A subalternhez köthető az, mint azt a könyv utolsó harmadában láthatjuk, hogy a kiszolgáltatottak között a legkiszolgáltatottabbak a gazdatisztekhez rutinszerűen berendelt, teljes mértékben szexuális tárgyként kezelt fiatal lányok. A szöveg ellenáll az elbeszélő kíváncsi faggatózásának, nem tudjuk meg, hogy pontosan mi játszódik le a lányokban, esetenként gyereklányokban az ilyen találkozások alkalmával. Később kapunk férfinézőpontú tájékoztatást az ilyen eseményekről, a társaságba befogadott bohém írónak dicsekvő részeg urak beszámolóiból. Ezekből csak annyiban lehet következtetni a női nézőpontra, hogy megtudjuk, hogy az aktus alatt a kötényüket sem hajlandók levenni a lányok, mert azzal takarják el az arcukat. Spivak felől értelmezve e jeleneteket megállapíthatjuk, hogy az itt megformált alárendeltnek nemcsak, hogy szavuk, de arcuk sincsen. A tárgyként kezelt női figura mintegy védekezés-ként-lázadásként vagy talán mimikriként visszavetítve az erőszakoló logikáját, a személyét kivonva személytelen figurává válik.

Szabó Zoltán *Cifra nyomorúság* című munkája szociográfia, véleményem szerint nem lép fel a fikció igényével. A szöveg beszélője végig megtartja a kívülálló etnográfus pozícióját, a személyes leírásait belefoglalja mások kutatásaiba, a palóc emberek életére a kutatásának tárgyaként tekint. Figyelemre méltó viszont az, hogy a beszéd tárgyához kötődő távolság változik. A beszélő több esetben változtatja ezt a távolságot, például mikor a Mezőkövesd egészségügyi ellátatlanságát, az emberek kiszolgáltatottságát ecseteli, akkor érződik az indulat, ezáltal maga is bevonódik a tárgyába, a tárgyilagos, tárgyatól távolságot tartó semleges kutató pozíciója megváltozik. Tehát a bemutatott palóc emberek élete végig a beszéd tárgyaként szerepel, a beszélő az történethez viszonyított distanciája az, ami változik. Ilyen értelemben ez tekinthető a tárgyiasítás kimozdításaként, vagyis tekinthető az első lépésnek a tárgyiasítástól a subaltern problémájának jelzése felé.

2. Válasz Bednanics Gábornak

Bednanics Gábor kifogásolja a *Sátántangó* külföldi recepciójával kapcsolatban, hogy „bár a fogadtatás-értékelés érinti a témát, mégsem eléggé hangsúlyos, hogy miben különbözik a magyar és a nyugati recepció fókusza”. Egyetértek azzal az idézett rész utáni megállapításával, hogy a nyugati recepció az egzotikusnak tekintett félperiféria iránt mutat érdeklődést, ami együtt jár a történetre fókuszáló szemlélettel. Magam is érzékelttem ezt a különbséget, ám a recepció áttekintésekor nem reflektáltam rá. Az opponens észrevételét szem előtt tartva és újra áttekintve a nyugati recepciót, megállapíthatjuk, hogy ebben a szemléletben valóban nem tud megnyilatkozni a subaltern, ugyanis ez a történetmondás poétikájához kötődik. Igen, ahogy az opponens állítja, David Damrosch világirodalomkonceptiója alkalmazható a *Sátántangó* külföldi recepciójára.

Itt utalok Bényei Tamás kritikájára is a kultúraváltás figyelmen kívül hagyására a subaltern elméletének magyar közegre történő adaptálása kapcsán. Érdeemes lett volna hivatkozni David Damrosch műveire. Annál is inkább, mert úgy vélem, hogy azok a kutatási elvek, amelyeket Damrosch az összehasonlító irodalomtudomány fennmaradása és továbbfejlődése érdekében javasol, például a kánon kitágítása, a női szerzők figyelembe vétele, a globalizáció követése, a társadalomtudományok és az összehasonlító irodalomtudomány kapcsolódásának a szorgalmazása, az odafordulás a társadalmi kérdések felé, a progresszivitás megőrzése és Gayatri Spivak érdemeinek elismerése azért, mert a dekonstrukciót a társadalmi igazságosság kérdéseivel kapcsolta össze (David Damrosch, *Comparing Literatures: Literary Studies in the Global Age*, Princeton UP, 2020, 120), nem áll távol az értekezésem szemléletétől, magam számára is követendőnek tudom elfogadni.

A *Sátántangó* valóban kettős fénytörésben, a forrás- és a befogadókultúra kettős hatásában létezik. A hivatkozott nyugati recepció (jelzem azért, hogy a „nyugati recepció” maga is egy meglehetősen absztrakt és a lokálitástól eltekintő koncepció, amely szintén magán viseli a forráskultúra látókörét) a referenciális és a tematikus szempontokon túl a tér – és időviszonyok

értelmezésével is foglalkozik. A beszédmódot vizsgáló tekintetek említik Krasznahorkai jellegzetes hosszú mondatait, de valóban, ahogy ezt Bednánics Gábor megfigyelte, nem veszik tekintetbe a mondaton belüli közlésformák változásait és a töréseket, amelyekben fellelhetők lennének a subaltern megnyilatkozásai. Abban is egyetértek, hogy a szövegelemző és a kultúratudományos megközelítésben feszültség van, ám nem gondolnám, hogy ezek az irányzatok, akár a feszültség megőrzése mellett, ne lennének összeegyeztethetők, szép példái ennek a dekonstruktív feminista tanulmányok, mind az amerikai mind a francia szerzők munkái vagy akár az értekezésben is gyakran hivatkozott feminista-queer narratológia.

Köszönöm, hogy Bednánics Gábor ráirányította a figyelmemet a fenomenológia kérdezőmód fontosságára. Az opponens szerint szükséges lett volna a posztstrukturalistákon kívül a francia fenomenológiát is szóba hozni, melynek révén a túlságosan szubjektív olvasói magatartások feltételezésétől eljuthatunk egy testbe áthelyezett aszubjektív érzékelés keretei közé. Igen, magam is úgy látom, hogy Merleau Ponty *Az észlelés fenomenológiája* (Bp., L'Harmattan, [1945] 2012) című munkájának a megtestesült szubjektivitásra vonatkozó számos gondolata hasznosítható lett volna az értekezésemben. *A saját test térbelisége és a motorosság* című fejezetben például a gépírás vagy a zenészek mozdulatait elemző és *habitus*ként meghatározó részek alátámaszthaták volna a *Sátántangóban* vagy a *Fehér királyban* kifejtett együttes cselekedetben megtapasztalható test által közvetített tudást. Az állításaim ezek szerint összhangban vannak a *habitus* fogalmával. A *habitus* olyan test által hordozott tudásként definiálja Merleau Ponty, amely nem ismeret és nem is automatizmus, hanem olyan tudás, amely a kezekben van, csak testi erőfeszítésre nyílik meg, és nem fordítható le egy objektív jelöléssel. Aki gépelni tanul, az a billentyűzetet saját testi terébe vonja. A *habitus* nem is a gondolkodásban, nem is az objektív testben, hanem a testben mint egy világ közvetítőjében található – írja Merleau Ponty (168-169).

Szintén nagyon hasznosnak látom a *Fehér király* elemzése kapcsán felmerült meglátásokat. Elfogadom, hogy a hermeneutikai perspektíva bevonása, a megértés és az értelmezés kettéválasztása, vagy a *sensus communis* koncepció ígéretes tájékozódási pont lehetett volna annak érdekében, hogy az olvasói tapasztalatok az egyéni szubjektivitás felől egy közösségi szubjektivitás formájában fogalmazódjanak meg.

Paul Ricoeur a „gyanú hermeneutikájának” bekapcsolása szintén járható út, amely gazdagíthatná az elemzés érvelését, nem utolsósorban az elemzés szempontjaival és érdekeltségével egybeeső, az értekezés eredményeivel összhangban lévő elméleti szempont lehetne az, hogy a kilátástalanságot normaként látó szereplői helyzetérzékeléssel szemben kételkedés fogalmazódik meg, ami további szövegelemző eljárásokra ösztönöz. Ez elvezethet az újabb megértésre és önmegértésre: az olvasói aktivitás bevonására invitáló szövegbeli jelzések az olvasó alaposabb önismeretéhez vezethetnek. Ricoeur gyanú hermeneutikájának nyomán elinduló újabb teoretikusok közül szintén érdemes megemlíteni a Bruno Latourhoz és Marielle Macéhoz kapcsolódó Rita Felski munkáját, az irodalomelméleti gondolkodásmintákat összegző és új utakat kereső, az irodalomelmélet önfelszámoló olvasásmintáinak megállítást célul tűző *The*

Limits of Critique című könyvét, amelyben a szerző az affektív és az analitikus jelentésalkotás összekapcsolása, az olvasói társalkotás számos lehetőségének felszabadítása mellett foglal állást. Itt jelzem, hogy az általam elemzett, az olvasói együttműködésre, az olvasói (korporeális) részvételt sugalló narratív funkciók tanulmányozása mint megközelítési mód összhangban áll ennek az iskolának a preferált olvasásmódjaival.

Elgondolkodtató Bednaries Gábornak az az állítása, hogy a subaltern megközelítése összekapcsolható a katharizis fogalmával. Az opponens a *Sátántangó* kapcsán, arra a gondolatmenetre utalva, hogy a befogadó saját lépése és a szereplő, a doktor lépése, illetve a befogadó saját lélegzete és a szereplő lélegzetének összemosódása az együttérzés koncepcióját a látáshoz kötődő, intellektuális megközelítésről az ösztönös, testi közelségen nyugvó azonosulás dimenziói felé helyezi át. Az értekezésem meglátásai a katharsziszértelmezések közül a purgációelmélettel állnak összhangban, amely az indulatok átélésekor fellépő testi változásokból eredezteti a katharizist, ennek során a néző a felgyülemlett indulatoktól megszabadul.

Bednaries Gábor történetiséget hiányoló megjegyzéseire reagálva jegyzem meg, hogy természetesen nem tételeztem fel, és nem állítottam, hogy csak a modernség és a posztmodern irodalma helyezi előtérbe a tetten érhető, de nem kommunikált jelentések általam vizsgált ellentmondását. A dolgozat véleményem szerint, annak ellenére, hogy irodalomelméleti problémára fókuszál irodalomtörténeti gondolkodást is képvisel. Több alkalommal utaltam a modernség és a posztmodern jellegzetes poétikai-szemléleti jegyeire, ezekhez kapcsoltam például az iteratív történetmondást vagy a gyermeknézőpontú korlátozott tudású narrációt. A szövegek referenciájaként szóba került a huszadik század számos fontos történelmi eseménye: például az első világháború, a két háború közti korszak, a második világháború, az ötvenes, a hatvanas évek Magyarországa, a nyolcvanas évek Romániája. Az értekezés ebben az értelmezési tartományban, az értekezés célkitűzésében kijelölt korszakban folytatott vizsgálatot, ebben a kutatási stádiumban összegezte az elért eredményeket. Az értekezés megállapításai világosan kirajzolnak egy újabb kutatási kérdésfelvetést, pontosan azt, amit az opponens is feltesz, hogy a subaltern megszólításának problémáját miként lehet a korábbi korszakok kiszolgáltatottaknak hangot adó irodalmába beleilleszteni. Ennek a kérdésnek a megválaszolása azonban meghaladja az értekezés kijelölt látókörét, további, főleg történeti szempontú kutatásokra vár.

3. Válasz Bényei Tamásnak

Elméleti keret

Egyetértek Bényei Tamással abban, hogy a prekariátus és a szegénység koncepciói kapcsolódnak a subaltern koncepciókhoz. Igen, elfogadom, hogy érdemes lett volna az értekezés elején ezeket a kapcsolódási lehetőségeket felvetni. Azzal viszont nem értek egyet, hogy prekariátus kategóriát kellett volna a középpontba állítani.

Azért választottam a subalternt irodalmi művek megközelítésére, mert abban, ahogy Spivak megalkotja a koncepciót, a nyelvi reprezentáció és a politikai reprezentáció kérdése szorosan összekapcsolódik. A prekariátus elsősorban szociológiai és közgazdasági koncepció, amelyben a kétféle reprezentáció egyértelműen elválik egymástól. A prekariátusban nem az a probléma, hogy a kiszolgáltatott ember nem fér hozzá a közélet nyelvéhez, hanem az, hogy a társadalom jóléti intézményeihez nem fér hozzá, például lakhatás, fizetett szabadság, egészségügyi ellátás, (ember)baráti, rokoni támogató hálózat. Például Judit Butler a *Frames of War : When is life grievable?* című könyvében egyértelműen szociológiai-politikai oldalról fogalmazza meg a problémát. Olyan szociális politika szükségessége mellett érvel, amely biztosítja a prekariátus számára az alapvető emberi szükségletekhez való hozzáférést, a szálláshoz, munkához, az élelemhez, az egészségügyi ellátáshoz és legális helyzethez (13.o.) Olyan keretek és keretezések létrehozását szorgalmazza, amely egy új progeresszív-baloldali politika alapjai lehetnek. Michael Hardt and Antonio Negri, *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire* című könyvükben szintén szociológiai kérdésként vetik fel a prekariátust.

Az is fontos különbség a subaltern és a prekariátus között, hogy a prekariátus szubjektumainak van reflexiójuk a társadalmi helyzetükről, érzékelik a tartósan bizonytalanná vált helyzetüket, ezzel szemben a subaltern azt elfogadja megváltozhatatlan adottságként. Szemben a subalternnel, a prekariátus szubjektuma be tud lépni a politikai reprezentációra épülő rendszerbe, jellemzően a szélsőjobboldali vagy a szélsőbaloldali politikai pártokban talál érdekérvényesítési lehetőséget.

Abban egyetértek Bényei Tamással, hogy Spivák később koncepciója, az *új subaltern* közel áll a prekariátushoz, ám ez a felfogás is, hívom fel rá az opponens figyelmét, megőrzi a nyelv retorikai potenciálját és a politikai érdekképviselő szoros összetartozását. Nem véletlen, hogy Spivak a kiszolgáltatott egyén és a társadalom kapcsolatát egy szóképpel, a metonímiával érzékelteti. Spivakot idézve, az értekezésben is és az opponensi véleményben is hivatkozott rész szerint: „az alárendelt nem pusztán egy kiszolgáltatott társadalmi csoportot jelent, hanem olyanfajta identitás nélküli pozíciót, amely nem tudja önmagát metonímiaként, rész-egésként értelmezni.”

Ennek értelmében azokat a textuális helyeket kerestem, amelyek szövegteret hoznak létre az önmagát szubjektumként nem létrehozni képes pozícióknak. Látjuk, érzékeljük a részként nem létrejövő helyet a szövegben, például Erdős Virág *Na ne* című versében a szubjektum és az objektum közti *mozgást*, maga ez a mozgás tekinthető identitás nélküli pozíciónak.

A prekariátust ugyanakkor inspiráló koncepciónak látom a további tanulmányokra nézve. A *Sátántangó* értelmezéseinek sorát például újabb szempontok bevonásával a hatalmi technikákra fókuszálva lehetne gazdagítani, arra tenni a hangsúlyt, hogy a hatalom felerősítve az emberi gyengeséget, miként köt szövetséget az általa félrevezetett, létbizonytalanságban tartott emberekkel. Továbbra is a periférián tartja őket, a helyzetüket nem oldja meg, de politikailag sokkal jobban támaszkodik rájuk, sakkban tartja segítségükkel a társadalmi középrétegeket, ahogy a regényben látjuk, informátorok hálózata épül ki belőlük. Azt látjuk, hogy a hatalom nem

felemeli a subalternt, hanem prekariátussá változtatja, szövetséget köt vele a többségi társadalom kárára, a többségi társadalmat fogja az informátori rendszerrel kontroll alatt tartani.

A szegénység kérdését nem hoztam kapcsolatba a subaltern elméleteivel, kifogásolja Bényei Tamás. Ez így van, az elméleti keretben nem, ám az egyes művek kapcsán reflektáltam a szegénység problémájára, például *A kilencedik*, a *Sátántangó*, a *Filoména* esetében bekapcsoltam az értelmezésem körébe. Azért nem emeltem a szegénységtematikát az elméleti megközelítés szintjére, mert az értekezés az önreflexió hiányát, illetve az önérdékérvényesítő diszkurzus hiányát, ezzel együtt az ennek ellenszegülő narratív technikákat helyezte a középpontba, azt értelmezte a női és a gyermeki kiszolgáltatottság többféle formáival. Olyan szövegbeli tereket és terek teremtésének módozatait tártam fel, amelyek a reprezentált világban nem fellelhetők. A szegénységtematika a reprezentált világhoz és nem az általam középpontba helyezett retorikai eljárásokhoz köthető. Másrészt a szegénységtematika mint tematika ugyan érintkezik az általam vizsgált területtel, de messze nem fedi le azokat. Nem ad választ például a genderkérdéssel összefüggő kiszolgáltatottság számos, az értekezésben előtérbe helyezett problémájára, a családon belüli erőszak, (Erdős Virág: *Nane*), a cselédek zaklatása, Kosáryné Réz Lola: *Filoména*, vagy a kiskorúak megrontása szociális intézményekben (Bódis Kriszta: *Artista*) problémákra.

Köszönöm, hogy Bényei Tamás felhívta a figyelmemet Margócsy István, Káli Anita, Seres Lili Hanna szegénységtémához kötődő írásaira. Itt jelzem azért, hogy Seres Lili Hanna Bódis Kriszta *Kemény vaj* című regényéről szóló tanulmányára hivatkoztam az értekezésem 141. oldalán, Margócsy István egyéb tanulmányainak gondolatai szintén szerepelnek az értekezésben Krasznahorkai és Tóth Krisztina kapcsán.

Magam is nagyon értékes tanulmányoknak tartom az opponens által javasolt írásokat. Margócsy István a 2000 folyóiratban megjelent 2015-ös írása nagyívű áttekintés a szegénységet bemutató irodalomról a felvilágosodástól napjainkig. A huszadik századtól kerülnek előtérbe a szegénység embertelen, demoralizáló oldalainak reprezentációi, innentől jelennek meg sorra a szegénységet megváltoztatandó állapotként láttató művek. A kortárs irodalomban a társadalmi érdeklődés határozottan megnőtt, állítja a szerző, példaként hivatkozva Krasznahorkai László *Sátántangó* (1985), Bodor Ádám *Sinistra körzet* (1992), Borbély Szilárd *Nincstelenek* (2013), Szilasi László *A harmadik híd* (2014) és Kiss Tibor Noé *Aludnod kellene* (2014) című regényekre, amelyekben szerinte a szegénység kilátástalan állapotként van bemutatva, nem kínálnak megoldást, nem nyújtanak utópisztikus kiutat sem. Az általam vizsgált szövegekben sem tapasztaltam a karakterek részéről lázadást vagy kitörést, hiszen eleve sorsnak kiszolgáltatottként értelmezték saját helyzetüket, ugyanakkor arra mutattam rá, hogy a textualitásban hordozott poétikai értelemképződési lehetőségek a reménytelenségbe beletörődő magatartásnak ellenállnak.

Káli Anita a kortárs szegénységirodalom recepcióját áttekintve a referenciális-szociografikus és a szövegszerűsége fókuszáló olvasatok mentén értelmezi a műveket (*Vázlat a szegénységirodalomhoz*, Irodalmi Szemle 2017/4).

A fenti tanulmányok alapján a szegénységirodalomhoz két szálon tudnék kapcsolódni. Azokhoz a megközelítésekhez, amelyek nemcsak a tematikára, hanem a szegénység reprezentációjának érvényességére, a megszólaló hitelességére kérdeznek rá, lásd Káli Anita *A szociografikus indíttatású regények a kortárs magyar irodalomban* című tanulmányát (Literatura 2020/2). Én nem a megszólaló hang érvényessége, hitelessége felől közelítettem meg a kérést, hanem a subaltern karakter ki nem mondott állításai felszínre hozatalára helyeztem a hangsúlyt. Elolvasva Margócsy és Káli áttekintő tanulmányát, nem tudtam nem észrevenni, hogy az ezredforduló után megújuló szegénységirodalom tanulmányozásából, a kutatások vizsgálta írók közül kimaradnak a női szerzők. (Margócsy egyet sem említ, Káli két tanulmányában egy lábjegyzetben szerepel Bódis Kriszta.) Ennek a tendenciának a háttérben talán még inkább a jelentőséget nyerhet értekezésem, amely a subaltern problémáját a nemi szerepekkel összefüggésben láttatja és a vizsgálatokba bevonja a női szerzők munkáit.

Ezen a ponton kapcsolódom Bényei Tamás összegző állításához (7.o). “A magam részéről nem hiszem, hogy a szociográfia, az önéletrajz vagy a posztmodern fordulat utáni antropológia (vagy akár a történettudomány) ne volna képes releváns módon szóra bírni az alárendeltek.” Itt hívom fel az opponens figyelmét, hogy pontosan az általa javasolt utóbbi tanulmányban (*A szociografikus indíttatású regények a kortárs magyar irodalomban*) a szerző hivatkozik Barbara Kortéra, aki bekapcsolta a szegénységkutatások kérdezőhorizontjába a subaltern-kutatások Spivak által képviselt irányát (Barbara Korte, „Can the Indigent Speak? Poverty Studies, the Postcolonial and the Global Appeal of Q&A and the White Tiger”, *Connotations* 20, 2–3 sz. (2010): 293–312). Ezzel arra szeretnék utalni, hogy az újabb szegénységkutatások maguk is szembenéznek a szegénység megszólaltatásának nyelvi akadályával. Ebben az esetben viszont találkoznak, összhangba kerülnek az értekezésem által felvett problémák a szegénységkutatás újabb irányával.

A subaltern meghatározásához kapcsolódó kifogásokra reagálva írom, hogy az értekezés Spivak nyomán létrehozott egy saját subaltern-értelmezést. Spivak nyomán, az ő koncepcióját lefordítva megalkottam egy saját subaltern-koncepciót, ezt meghatároztam, majd az elkövetkezendőkben ezt az átírt koncepciót vizsgáltam különböző narratív szövegekben. Ez a subaltern a köznyelvi értelemben értett kiszolgáltatottság egy szűkebb kategóriája. A subaltern az én vizsgálataimban definícióm szerint olyan fiktív narratívában megformálódó karakter, amely nem értelmezi a saját helyzetét megváltoztathatónak, nem veszi a sorsát saját kezébe. A vizsgált szereplők szinte tőlük független időjárásként tekintenek saját szociális helyzetükre. Nem véletlen, hogy Krasznahorkai regényeiben és Tarr Béla filmjeiben nagy szerepet játszik az időjárás, az eső, a szél. Spivak az érdekérvényesítés hiányával kapcsolja össze a subaltern, magam is ezt tettem. Ez a subaltern lett a kiindulópontom, és a továbbiakban ezzel a szűkített koncepcióval dolgoztam. Ez a definíció valóban kizárja azokat a narratív reprezentációkat, melyek szereplői próbálnak változtatni a

sorsukon, illetve a lázadás jelét mutatják, ideértve a dühkitörést, öngyilkosságot. Az értekezésnek nem tárgya az ilyen jellegű szövegek vizsgálata.

Nem értek egyet Bényei Tamás következő állításával, idézem “Amikor Judith Butler *The Psychic Life of Power* című kiváló könyvéről van szó, fel sem merül, hogy mi a különbség a szubjektum és a subaltern között, hogy a szubjektummá válás – ahogy a szó etimológiája sejteti – nem jelent-e egyúttal alárendeltté válást is”. Judith Butler *The Psychic Life of Power* című könyvéhez kapcsolódva egyértelműen kimondom, hogy a szubjektummá válás egyúttal alárendelést is jelent, igen ám, de egész más értelemben, mint az alárendelt a spivaki értelemben.

Judith Butler *The Psychic Life of Power* könyvében minden emberi szubjektum kialakulása folyamatának a részeként tekint a társadalmi betagozódás elfogadására, annak felismerésére, hogy szociális lényként tudunk élni és túlélni. Ez a túlélő ösztön diktálja a társadalomba való alárendelés (subjection) elfogadását. “Butler elsősorban azt teszi hozzá a korábbi szubjektumelméleti felfogásokhoz ebben a könyvben, hogy felteszi a kérdést, miért akarja az ember elsajátítani a társadalmi normákat, amikor ezek egyúttal az ő alárendelését jelentik. Szerinte azért, mert ezt egy alapvető vágy mozgatja: az ember vágyik a társadalom elismerésére. Ez egy túlélési vágy, nem más, mint alapvető életösztön, az ember ösztönösen azt ismeri fel, hogy csak szociális lényként tud létezni és túlélni a világban. [...] . Ez a vágy, a szociális lényé válás vágya munkálkodik a szubjektummá válásban, amely viszont óhatatlanul együtt jár az alárendelés, a „subjection” elfogadásával.” (Zsadányi, MTA értekezés 54-55).

Ez a subjection, ahogy az angol kifejezést is megadtam, egészen mást jelent, mint a társadalom egyes kiszolgáltatott csoportja, az a subaltern, amelyről Spivak beszél. A kétféle alárendelés, a subjection és a subaltern nem kompatibilis kategóriák (a minden egyes szubjektum létrejöttének folyamatához tartozó alárendelés és a már kialakult szubjektumok egy sajátos, a képviselői nyelvből és kultúrából kirekesztett csoportok alárendelése nehezen összevethető kategóriák), éppen ezért teljesen külön, külön elméleti fejezetekben tárgyaltam őket. Az általam vizsgált subalternt a decentralis narratív szubjektivitás részkategóriájaként határoztam meg.

“Jó lett volna akár utalásszerűen megmutatni másfajta irodalmi paradigmákhoz tartozó szövegeket (szövegrészeket), hogy lássuk, miért nem alkalmasak a – nevezzük így – frontálisabb – irodalmi kísérletek az alárendelt szóra bírására, és hogy a huszadik századi subaltern-irodalom miben különbözik a korábbi irodalmi stratégiáktól.” – írja Bényei Tamás (7.) megemlítve a pikareszk regénytől, az érzékenység irodalmától kezdve, az abolícionista irodalomra keresztül Dickensig több szerzőt. Ilyen történeti, a magyar és a világirodalomra kiterjedő áttekintés messze meghaladja az alapvetően irodalomelméleti értekezésem látókörét, ugyanakkor örülök, hogy felmerül egy ilyen fontos kérdés. A válasz kidolgozása lehetne egy kutatócsoport munkája, erre a kérdésre nekem ebben a pillanatban csupán egy hipotézisem van az általam közelről vizsgált anyag alapján. A “frontálisabb” kísérletekkel szemben a Spivák által felvetett problémát érzékelő subaltern megszólaltatási kísérletek reflektálnak a reprezentáció nehézségeire és valamilyen módon beleírják a megnyilatkozás formáiba e nyelvi korlátokat. Az

alárendeltről szóló reflektált beszéd minden valószínűség szerint kizökkenti a történetmondó saját beszédét is. Tehát a korábbi, a kiszolgáltatott figuráról szóló szövegekben keresném a nyelvi korlátokra utaló önreflexív jelzéseket. A *Cifra nyomorúság* című szociográfiában például ilyen elmozdulásnak, már a subaltern felé mutató alaktani sajátosságnak tekinteném az elbeszélő az elmondott történethez képesti távolságtartásának csökkenését egyes helyeken.

Bírálatának 7. oldalán írja Bényei Tamás, hogy “Érdemes lett volna alaposabban körüljárni az értekezés azon alapfeltevését, mely szerint az irodalom olyan módon képes hangot adni az alárendelt(ek)nek, amilyen más diskurzusok számára nem lehetséges. A Derrida-Spivak mondat túlzott szerepének köszönhetően megválaszolatlanul marad a kérdés, hogy melyek azok a diskurzusok, amelyek nem képesek hitelesen hangot adni az alárendeltnek, és vajon miért nem. Tulajdonképpen arra sem kapunk választ, hogy másféle megszólalásmódokhoz képest vajon miben rejlik az irodalom titka (az iterativitás, a szabad függő beszéd, az annales-történetmondás imitálása önmagában biztosan nem válasz), s ennek hiányában a gondolatmenet az irodalom metafizikai meghatározásához tér meg.”

Ebben az észrevételben, és más kritikai megjegyzésében is találkoztam azzal, hogy az opponens nem fogadja el a témakijelölésem, vagy nem fogadja el a vizsgálatok értelmezési tartományát (20.század) vagy a megközelítés módszereit, mindhárom esetben a kibővítést hiányolja. Az opponensi érdeklődés előterében az áll, hogy mi maradt ki a vizsgálatokból, milyen kérdéseket nem tett fel, illetve milyen módszereket nem alkalmazott az értekezés. Természetesen szűkösen ítélni az értelmezési keretet, a vizsgált szövegek körét vagy az alkalmazott módszereket, ám a dolgozat védelmében meg kell jegyezni, hogy olyan kérdések megválaszolása nem várható el az értekezéstől, amelyeket fel sem tett. Bényei Tamás azt is a szememre hányja, hogy túlságosan követem Spivak álláspontját, de hát pontosan ez az, amire vállalkozik a dolgozat. Nem utolsó sorban, Spivak végkövetkeztetésével nem értek egyet.

Az opponens elvárásai között az általam felvázolt probléma folyamatos kiterjesztését tapasztalom, olyan benyomásom van, mintha a diszkussziót, a probléma kiterjesztését előtérbe helyezné a probléma megoldásával szemben. A doktori értekezés a problémamegoldásnak a fázisában áll, és én úgy tartom helyesnek, hogy a megoldás után, mikor már tisztán látunk, akkor kerüljön sor a probléma kiterjesztésére, a vizsgálati módszerek és a vizsgált időintervallum kibővítésére. Félő, hogy ha mind a kutatás tárgyát, mind a vizsgálat szempontjait és mind a kutatás módszereit ilyen mértékben kiterjeszteném, akkor elveszne a kutatás fókusz.

Magam részéről Spivak alapján meghatároztam a subaltern egy narratív kommunikációra átirított változatát, leegyszerűsítve, azt a háromtényezős problémakört, hogy az önértelmezést, és így az önérdekérvényesítést (bármilyen okból) nélkülöző karaktert miként nem hagyja magára a szöveg, hogyan érvel a beletörődő állapot ellen. A kutatás azonosított számos narratívpoétikai eljárást, amely a szereplő képviselte álláspontnak úgy áll ellen, hogy közben jelzi a subaltern álláspontához való hozzáférés nyelvi korlátait. Sajnálatosan kevés figyelmet kapott az általam kidolgozott rendszer, maga a narratívpoétikai eljárások gyűjteménye, amit részletesen tárgyalok.

A fent idézett bírálatban az opponens csupán zárójelbe tett gyors felsorolásban utal ezekre, ráadásul a szabad függő beszéddel nem foglalkoztam ebben a rendszerben, azt nem tartalmazza az általam vizsgált eljárások gyűjteménye.

Az irodalmi narratíva azért alkalmas a subaltern átültetésére, mert igen összetett rendszer, egymásnak ellentmondó szólások, hangok, értékrendek együttes megszólaltatására képes. Ez a narratíva műnemi sajátosságaiból következő tulajdonság (lásd például a narratív distancia fogalmát). A narratív összesítő horizont, sohasem lehet azonos a szereplői állásponttal, a narratívpoétika összetett és ellentmondásokat befogadó hálózata az, ami a megalkotott subaltern-változatot képes részlegesen szóra bírni. Tehát, szemben Bényei Tamás feltételezésével, nem az irodalom titka a lényeges itt, hanem az ellenmondásokat színre vinni képes narratív poétika. Az értekezés 59. oldalán megadtam a decentrális narratív szubjektivitás elméleti szakirodalmához egy hivatkozást egy korábbi könyvemre, amely áttekintést nyújt a narratív szubjektivitás elméleti kérdésében. (Zsadányi, Másik nő 8-12, 16-20).

Elgondolkodtatónak és kifejezetten inspirálónak találtam Bényei Tamásnak az értekezés depolitizálódásával foglalkozó érvelését és az az értekezés alapfeltevéseit vizsgáló gondolatmenetét. A disszertáció olyan oldalára mutatott rá, amelyekre magam kevésbé láttam rá. Azzal az állításával nem értek egyet, hogy az értekezés irodalomfelfogásához hozzátartozna a szerzői intenció keresése, hiszen az végig a narrátori-szereplői álláspont, a szöveg egyéb nyelvi hatáselemei és az olvasói válaszlehetőségek hármában mozog, az értekezés az alkotói oldalt nem vizsgálja.

Az értekezés kérdésfelvetését messze meghaladja az „irodalom titka”, vagyis a „mi az irodalom?” kérdése. Az értekezés nem szól hozzá egyenesen az irodalomelméleti kutatásokban több évtizede folyó, mind a mai napig tartó vitákhoz, nem is feladata. Az opponens az értekezés irodalomfelfogását bíráló gondolataira válaszként írom, hogy az értekezés az irodalmi sajátosságok közül a metaforikus nyelv új jelentést létrehozó képességét, a nyelvi stilizáltságot, különös tekintettel a narratívpoétikai funkciókat, a nyelvet előtérbe állító eljárásokat, az önreflexivitást emeli ki, az esztétikai kérdéseket, a fikcionalitás kérdéseit és az intertextualitást nem helyezi előtérbe. A műimmanens szemlélettel nem értek egyet, hiszen művek csoportját vizsgálom, kiemelve a rájuk jellemző közös szemléleti és poétikai elemeket. Az irodalom kommunikatív funkcióit tekintve a doktori értekezés azokra a funkciókra irányul, amelyek a fennálló ideológiák maguktól értetődő jellegét megkérdőjelezzik, amelyek társadalmi kérdések iránt érzékenységet mutatnak, amelyek láthatóvá tesznek kirekesztett társadalmi csoportokat és látásmódokat.

Bényei Tamás a történelmi-politikai kontextusok alaposabb bevonását hiányoló kifogásaira reagálva írom, hogy az egyes műveknél jeleztem a történelmi szituációk különbözőségét, valamint a számos hivatkozott magyar szakirodalom szintén alapos tájékoztatást nyújt ezen a téren, ideértve az aktuális politikai-hatalmi vezetést, amelyhez képest határozódik meg az adott műben a subaltern figura. Értekezésemben a vizsgált regények szinte mindegyikét egyértelműen

elhelyeztem a megfelelő történelmi-társadalmi kontextusba. *A Filoména* esetében utaltam az 1. világháborúra a 87. oldalon; *A halászó macska uccájában* az 1. világháborúra a 91. oldalon; a *Tranzit* esetében a 2. világháborúra a 94. oldalon; *A Két nyár* esetében az 1. világháborúra a 126. oldalon, Kaddisban a Holokauszt-emlékezeten túl a kommunizmusra pl. a 242. oldalon; *A hullócsillag éve* esetében 1955-56-ra a 165. oldalon; *A fehér király* esetében a Ceaușescu-rendszerre a 175. oldalon; és *A kilencedik* esetében a 60-as évek kommunista Magyarországra a 186. oldalon.

Az elméleti fejezet végén Bényei Tamás számos, az etikai irodalomtudományhoz tartozó, illetve az etika és empátia összefüggését tárgyaló mű bevonására tesz javaslatot. Nagyon fontos irányzatra hívta fel a figyelmet, megnevezve a kapcsolódási pontokat is. Ezeket a gondolatokat és a felsorolt műveket iránymutatónak látom és a subalternhez kötődő további kutatásaimban igyekszem hasznosítani.

Szövegelemzések

Bényei Tamás az elemzéseim bírálata során többször megjegyzi, hogy az értekezés alapkonceptiója ránehezedik az elemzésekre, hangsúlyozza, hogy további szempontok figyelembevétele mellett összetettebb kép jöhetne létre. Erre az a válaszom, hogy ez részemről egy vállalt egyoldalúság, egy értekezői döntés következménye: valóban, a subaltern megközelítésének különböző módozatai, és azoknak a rendszerezése élvez elsőbbséget az értekezésben, ahogy ezt a célkitűzésemben megfogalmaztam. Ezeket a szempontokat emeltem ki az egyes művek értelmezésében, és így óhatatlanul háttérbe szorultak lehetséges más szempontok. Ezt a vállalt egyoldalúságot azzal igyekeztem ellensúlyozni, hogy számos, a szakirodalom által feltárt gondolatot építettem be, az állításaim már ezekhez az eredményekhez *képest* fogalmazódnak meg. Ez az a nívó, amit szeretnék hozzátenni a szövegelemző szakirodalom jelenlegi állításaihoz.

A halászó macska uccájában az ismétlődés alakzata mellett legalább olyan fontosnak látja az opponens a szétszóródás alakzatát, a diaszporikusság elbeszélő stratégiák mentén történő színre vitelét, majd prezentálja is a saját elképzelését, amit én teljesen meggyőző gondolatmenetként tudok elfogadni, különösen a magyar emigráción belül kialakuló kirekesztett réteg megemlézését. Szerintem ez az értelmezés egy mellérendelés, amely nem vitatja el az ismétléses alakzatra épülő saját megközelítésemet. A bíráló megjegyzésekre reagálva hangsúlyozom, hogy érvelésem szerint Annus subaltern pozíciója nem abból következik, hogy az elbeszélő nem szimpatizálna vele, azt sem állítottam, hogy Annus nem reflektál saját helyzetére. Azért subaltern, mert magától értetődő sorskérdésként tekint arra is, ami nem feltétlenül az, hanem emberi döntések következménye. Bolemant Lilla még erősebben fogalmaz, a család feláldozza Annát a többiek előrehaladása érdekében. Ő az az elsőgenerációs emigráns, akinek az jut osztályrészül, hogy bármi is történik, ismétlődően újra tudja kezdeni a küzdelmeket. Neki egy nem teleologikus életértelmezés, az újrakezdés ismétlődése jut osztályrészül, ez biztosítja az alapot, hogy a család más tagjai elindulhassanak egy teleologikus szemléletet követő életúton.

Kaffka Margit *Két nyár* című kisregényéhez kapcsolódó bírálatra válaszolva írom, hogy a szakirodalom alapvető állításainak áttekintése után a saját olvasatom két oldalról közelített a műhöz, a subaltern szempontot összekapcsoltam a gender problémájával. Való igaz, ahogy az opponens állítja, hogy a fejezet kisebb részét teszi ki a subaltern szempontjának illusztrálása, de hát ez következik a vizsgált anyagból. Az volt a célom, hogy bemutassam, hogy a subaltern szempontjai bekapcsolhatók az eddigiek sorába és hozzá tudnak tenni újabb értelmezési lehetőséget. A gender felől nézve, a szereplői kapcsolatok dinamikáját elemezve queer, a heteroszexuális paradigma magától értetődő mivoltát megkérdőjelező műként olvastam a *Két nyárt*. Ezen a téren én is ugyanarra a következtetésre jutottam, mint Bényei Tamás, vagyis, hogy Veron viselkedésének indítékait felvonultatja a szöveg anélkül, hogy választást kínálna ezek közül. “A legizgalmasabb kérdésre, hogy vajon Veron miért megy bele ebbe a kapcsolatba, valójában választ nem kapunk” (Értekezés 127. oldal).

A másik szempontom volt a subaltern, és ezt csak a kiemelt részre vonatkoztattam, amelynek kitüntetett szerepe van, mert az nem más, mint Veron addigi életének áttekintése. A listaszerűen, elbeszélői értékelést nélkülözően felsorolt tragikus események, a nemi betegség és a sorozatos vetélés például összefüggésben állhat Veron aszexualitásával, azzal, hogy a szexuális együttlétet mintegy átruházza Erzsire. Innentől kezdve indul egy alapvetően individuális, tehát önálló döntésekkel rendelkező, érdekeik érvényesítésére, ha korlátozottan, ha kiszolgáltatott pozícióból is, de képes emberek története. Erre a kiinduló helyzetre, viszont rímel a regény másik fő problematikája, a háború betörése az emberek életébe. A két individuumot meghaladó narratíva keretbe zárja a három szereplő történetét.

Úgy tekintettem a főszereplő sorsát bevezető áttekintő részt, mint a mű többi részétől elütő szövegtípust, ami emlékeztet a narratív történetmondás előtti formákra, emlékeztet az annales-típusú, listázó, az eseményeket felsoroló, azokhoz értékelést nem fűző, ezzel összefüggésben morális kérdéseket nem feszegető történetmondásra, amelynek a kronologikus előrehaladás és nem az oksági viszonyok adják a koherenciáját. Ez kis terjedelmű rész az egész műhöz viszonyítva, viszont annál fontosabb, hiszen Veron addigi történetét foglalja össze, vagyis a további történet *kereteként* tekinthető. Nem felel meg az annales *minden* jellemzőjének, hiszen nem is az, hanem felidézése annak (a felidézés szót használtam 128. oldal), egy modernista szövegbe beékelődő archaikus történetmondást *felidéző* részlet, lehetne akár palimpszesztként áttűnő, prenarratív szórványnak is tekinteni (a palimpszeszt kifejezést nem használtam az értekezésben, ezt most tettem hozzá).

A vizsgált szöveg megfelel az annales fontos szempontjainak, azonosítható az időbeli előrehaladás dominanciáján alapuló listázó, regisztráló történetmondás, a kommentár nélküli mellérendelés, amely a narrátori autoritásra, pontosabban annak hiányára irányítja a figyelmet, ahogy ezt ismertettem a 128. oldalon. Érvelésemnek az is fontos része volt, hogy a sorsfordító és a kevésbé lényeges eseményekben nem tesz különbséget az elbeszélő, ez is az annalesre emlékeztető vonás, hiszen nem individuum elvű a történet, a főszereplő csak fogadja a vele megtörténő dolgokat, az elbeszélő pedig csak lejegyzeteli. Tehát nem individuum-elvű

narrációval beszél el individuális, vagyis az individuum szempontjából különböző jelentőségű eseményeket.

A 13. oldalon az értekezést idézi az opponens. “Sors-narratívaként elmondani az individuális narratívát: ez a diszkrepancia hordozza a subaltern látásmódját, ebben a prenarratív narrációban lehet érzékelni a subaltern-hangokat” (129).” Majd így folytatja, idézem. “Ez jól hangzik, de a kisregény egyetlen (nem kellő gonddal elemzett) szöveghelyéből általánosít, és az elbeszélő hang egyébként sem minősíti a szereplők cselekedeteit: a minősítések a szereplőktől jönnek. Az a narrátori igazságszolgáltatás, amely merőben idegen ettől a modernista elbeszélői beállítódástól, nem kapcsolódik valamely miliőhöz vagy társadalmi réteghez. Kaffka kisregénye modernista szöveg, és amit itt Zsadányi Edit leír róla, az számtalan – más miliőben játszódó – modernista elbeszélő szövegre érvényes.”

Az elbeszélői hang jegyzi meg az opponens, nem minősíti a szereplői cselekedeteket, a minősítések a szereplőktől jönnek. Az elbeszélői hang valóban nem minősíti a cselekedeteket, a nézőpont viszont igen, és ebben a kiemelt szövegben, ahogy a 128. oldalon írtam, a szereplői nézőpontot szorosan követi az elbeszélő, mellőzve az elbeszélői kommentárt.

Továbbá, nem általánosítottam egy szöveghelyről, hanem *kizárólag* arról beszéltem, mert egy kulcsfontosságú szöveghelynek tartottam. Ez egyértelműen kiderül, hiszen a 128. oldalon hosszabban idéztem a kisregényből, majd a fejezet végéig ezt az idézett szöveget elemeztem, ezt a részletet tekintettem egy annalesre emlékeztető szöveghelynek. Minden állításom erre az idézett szövegre vonatkozott. A “narrátori igazságszolgáltatás” ebben az összefüggésben nem más, mint az annalesre jellemző narrátori kommentár hiánya. Nem értem, hogy következik ezek után az, hogy amiről itt beszéltem az “számtalan modernista szövegnek része”. Az értékelés hiánya az lehet, de az annales-jellegű történetmondás nem, ez olyan állítás, ami nem általánosan elfogadott, ismert tétel, hanem bizonyításra vár. Én nem általában beszéltem a narrátori értékelés hiányáról, hanem úgy, mint az annales történetmondás *egyik* jellegzetes összetevőjéről. A narrátori értékelés hiánya, a narrátor háttérbe lépése, ezzel összefüggésben a mindentudó elbeszélő helyett a megbízhatatlan elbeszélő dominanciája valóban jellegzetes modernista látásmód és poétika, de én nem erről beszéltem, az egészen más fogalom, mint az annales történetmondásban a narrátori kommentár hiánya. Ez két különböző dolog, én a *Két nyárban* az utóbbiról beszéltem.

Köszönöm Bényei Tamásnak az összetettebb látásmódra biztató, újabb elméleti szempontokat (situated knowledge, subjugated knowledge) bevonó javaslatait és azt, hogy további fontos részletekre (például abjektált ételek, a szimultán narráció további mintázatai) mutat rá Rakovszky Zsuzsa és Barnás Ferenc regénye kapcsán. Örülök, hogy egyetért a gyermeki látásmód és a diktatórikus hatalomtechnikák összefüggését taglaló állításaimmal és a jelen idejű narráció szempontjainak kiemelésével.

Köszönettel fogadtam Bényei Tamás részletekbe menő, ugyanakkor távlatot nyitó bírálatát, az összes kritikai megjegyzését, mindezeket igyekszem az értekezés továbbfejlesztésében és a subalternhez kapcsolódó további kutatásaimban alkalmazni.

4. Válasz Kérchy Annának

Igazat adok Kérchy Annának abban, hogy az elméleti keretben a korporeális narratológia, illetve a kognitív narratológia vagy az affektív narratológia bevonható lett volt, hiszen a fejezet állításai összhangban állnak azok alapvető téziseivel. Én a korporeális narratológiát látom elsősorban összegeztethetőnek az értekezésem belátásaival és kérdésirányaival. Jelzem azért, hogy az általam hivatkozott feminista elmélet számos állítása találkozik a korporeális narratológia állításaival, David Punday a korporeális narratológia legfontosabb kutatója maga is gyakran hivatkozza a feminista teoretikusokat Susan Lansert, Robyn Warholt vagy a francia feministákat. A korporeális narratológia egyik fontos állítása az, hogy az olvasó saját testi tapasztalatai korrelálnak az olvasott, a szövegben megképzett testi tapasztalatokkal. (Daniel Punday, *A Corporeal Narratology?* Style, 34: 2. Concepts of Narrative (Summer 2000). pp. 227-242.) Ezt a tézist egyértelműen igazolja az a megállapításom, hogy a *Sátántangó* regényben és a filmben a narratív nyelv töréseiben, ritmusaiban megmutatkozó szereplői korporeális vonások, szívdobogás, lélegzés, átlépve a mű és kontextusa határolhatóságát összezsengenek az olvasói korporealitással.

Kérchy Anna felteszi a kérdést, hogy hogyan írja felül Tarr művészmozijának testinterpretációja Linda Williams feminista filmteoretikus *testműfaj* elképzelését. Linda Williams három filmes műfajban, a pornográfiában, a horrorban és a könnyfakasztó melodrámban (female weepy) vizsgálta a női testképek megjelenését és a nézői reakciókat. Mindegyikben olyan női testeket látunk, amelyek a tudat kontrollján kívül állnak, túlzásoknak, szélsőségeknek is tekinthetjük őket: az orgazmust átélő vagy az erőszakot elszenvedő, fájdalommal teli vagy veszteséget megtapasztaló, könnyező női arcokat látunk. Linda Williams amellet érvel, hogy ezek, a feminista szempontból már vizsgált és megbírált testműfajok nem olyan egyszerű esetek, mint amilyennek látszanak. Nemcsak arról van szó, hogy vágyakozó maszkulin tekintetnek kitett, áldozati szerepbe záródó női alakokat látunk, hanem olyan műveket, amelyek a nézőben többféle pozíciót mozgatva a nemi identitáshoz kapcsolódó kérdéseket is megmozdítják, nyitott problémaként vetik fel a nemek és a nemiség kérdéseit. Ebben az értelemben, a problematizáló jelleg kapcsán tudnám idekötni Tarr Béla testképeit. A percekig kimerevített arcok provokatív hatásúak, a néző tekintetét elutasító ugyanakkor mégis újra meg újra magára hívó szereplői tekintet dinamikus ide-oda járást alakíthat ki. A nézőt saját koncepciónak folyamatos felülvizsgálatára késztetik a közeli arcok. A problematizáló attitűdöt, a voyeurizmus visszautasítását és a nézőnek az embertársi azonosságot kínáló testfelfogást Tarr Béla *Sátántangója* jellegzetes sajátosságaiként látom.

Kérchy Anna a *Sátántangó* filmadaptációjához kapcsolódva teszi fel a kérdést, hogy a közelképek miképpen értelmezhetők Balázs Béla *Hogyan jelent az arc?* felvetése tükrében. Válaszként Balázs Béla *A látható ember* kötetében az arc és a közelkép témáját felvető írások alapján fogalmaztam meg néhány gondolat, ezekkel lehetne bővíteni a *Sátántangó* film közelképeinek elemzését.

Balázs Béla Asta Nielsen arckifejezésének skáláját vizsgálva az arckifejezések játékát az érzések epikájának tekinti (46). Ennek fényében az érzelemmentes, a tekintetünket visszaverő arcok az érzések hordozájaként tekintett arcfelfogásnak a visszautasítása. Nem látunk érzéseket, éppen ezért adódhat olyan kérdésfelvetés a néző részéről a kimerevített hosszú időtartamban, hogy milyen életút vezet ahhoz, amely az arc alapvető funkciójaként tekintett “érzések-hangulatok hordozója” funkciót eltörli. Ez egyúttal egy hosszú antinarratív időtartam, ekkor mondhatjuk, hogy nem történik semmi, hiszen megáll az elbeszélte történet. Ugyanakkor a film bejátszik, beidézi egy elképzelt narratívát, a karakter előzetes élettörténetét, amit ugyan nem ismerünk, de mégis ismerünk olyan sorsnarratívákat, amelyek előhívhatók ennek az előzetes egyéni emberi történetnek a létrehozásában. Tehát paradox módon a megismerést visszautasító tükörré vált arc ismerősünk lehet, a megidézett, sokat hallott, sokat látott reménytelenséget hordozó kelet-európai narratívák hátterében.

Balázs Béla egy másik helyen az arcot a lélek és a sors hordozójának tekinti, mindkettőt viseli a színészi arc. Saját maga és közösségének, etnikumának a történelme is beleíródik az emberi arcba. “Az arcon - mint egy széles harcmezőn - látjuk az ember lelkét küzdeni a sorssal, ahogyan ezt semmiféle irodalom nem ábrázolhatja.” (43). Schmidtné hosszan kitartott közeli arca, ez a felület vezeti a tekintetet a mögöttes információ, az élettörténet felé, a közösségi és az individuális történelem felé, ami a regényben részletesen el van beszélt.

Balázs Béla a tárgyak arcjátékáról is beszél (63.o). E szerint a felfogás szerint a *Sátántangó* filmben a tárgyak, a bútorok “arca” és a szereplők arca összekapcsolható, a lakókörnyezet a humán arcok kiterjesztéseként fogható fel.

Gilles Deleuze a nyelv dadogására vonatkozó érvelése említést érdemelt volna a *Sátántangó* alárendeltjeinek hangjait, „dadogását” vizsgáló fejezetben, jegyzi meg Kérchy Anna. Deleuze a *Kritika és klinika* (Critique et clinique) című írásában beszél olyan irodalmi művekről, amelyek egy sajátos kisebbségi nyelvhasználatot, a nyelv minorizációját hajtják végre. Ezek a művek a nyelv egyensúlyának kizökkentésére törekcszenek, az egyensúlytalanság állapotát tartják fenn, feszültséget teremtenek és a nyelv határait szélesítik, ezt a nyelvhasználatot nevezi Deleuze a nyelv dadogásának vagy a határokat feszegető vibrálásnak. Deleuze hangsúlyozza, hogy a dadogás nem a beszélő szubjektumhoz tartozik, hanem magának a minorizált nyelvnek a tulajdonsága. Ebben az értelemben a *Sátántangóra* jellemző nyelvhasználatnak az egésze, a folyamatosan kizökkentett, igen összetett beszédmód tekinthető a nyelv dadogásának. Ennek a része a subaltern beszéde, amely idézőjelbe tett egyenes idézetként ékelődik be a narrátori szólamba, én ezt a pár szavas megnyilatkozást tekintettem a regény vizsgálata során az alárendelt figura dadogásának.

Igaza van Kérchy Annának abban, hogy a *Sátántangó* film elemzése során a szereplői és az értelmezői szubjektum határainak elmosódása állapotából, amely közös testi (együttes lélegzés, együttes gyaloglás) tapasztalatok révén alakul ki, nem következik poszthumán jellegű életérzés, nem történik meg a humán/nem humán határ átlépése. Itt egy humán kollektív élmény hozza létre a szereplő és az olvasó sorsközösségét.

A 2. rész 5. és 6. fejezetében több szerző alkotását vizsgáltam. Joggal érzékeli Kérchy Anna, hogy nem esett elég hangsúly a művek különbségére. Itt valóban előtérbe állítottam az elméleti szempontokat, narratív-poétikai eljárások szerepét vizsgáltam a subaltern megszólítása érdekében. A vizsgálat fókuszából adódóan a közös vonások kerültek előtérbe, és az adott művek egyéb jellegzetességei, tehát a különbségek háttérbe szorultak. Ezt a vállalt egyoldalúságot igyekeztem a recepció szempontjainak bevonásával enyhíteni.

Kérchy Anna *Kaddissal* kapcsolatos kérdéseire válaszolva elmondható, hogy a szövegbe kódolt narratológiai megoldások, elsősorban az önértelmező dehumanizációs retorika és a nyugati kultúrkör alapvető fundamentumait elutasító gondolatmenet ismétlődő körei együttesen hozzák létre a fejezetben kifejtett interpretációs lehetőséget, amely a gyermeknemzés újbóli elutasításában és a kiutat kereső állat képzetköreit mozgósító önértelmező metaforákban színre viszi a körkörös ismétlésből kiszabaduló, a nemzést a másik férfira áttestáló gesztust.

Érdekes, az értekezés szemléletét kitágító észrevételnek látom a megnelemszületés gondolatkörét összekapcsolni a többszörös elnyomottságot elszenvedő, csökkentett értékű életekkel, az elgyászolatlan halálokat vizsgáló biopolitikai és nekropolitikai megfontolásokkal. Az értekezés nem hozta létre ezt a kapcsolatot, véleményem szerint Achille Mbembe nekropolitikai gondolatai meghaladják az értekezésem kérdésfelvetését. A további gondolkodást és a kapcsolatok létrehozását a *Kaddis* vagy a *Sátántangó* kapcsán viszont Kérchy Anna felvetése alapján nagyon is fontosnak és előremutatónak tartom. Achille Mbembe a hatalom működésére kíváncsi, nem állítja olyan mértékben előtérbe a szubjektumot, mint ahogy a fenti irodalmi művek teszik. Mbembe Foucault biopolitika koncepciója nyomán vizsgálja a nekropolitika szerkezetét. A hatalom az embert folyamatosan a halál fenyegetésében tartó jellegére és erejére figyelmeztet, a gyarmatosítás korában kifejlesztett módszerek továbbélésére a huszadik században, például a koncentrációs táborokban. A közelmúlt háborúit tanulmányozva jellegzetes hatalomtechnikának tartja például a folyamatos ostromállapot fenntartását, az állandósuló kivételes helyzeteket, a háborús övezetben a civil lakosság alapvető szükségleteinek, élelmiszer és vízkészletének megvonását. A civilizációtól elzárt „halál-világokban” lakók nem élnek emberhez méltó életet, a nekrohatalom élő-halott állapotban tarja őket. A *Sátántangó* telepe előrevetít egy ilyen helyzetet, figyelmeztet arra, hogy a *slow violence*, a lassú erőszak nemcsak a messiásvárás melegágya, hanem magában hordozza a további leépülés lehetőségét, tovább romolhat a helyzet az élőhalott állapot felé, ahogy ez a *A torinó ló* című filmben meg is valósul. A *Kaddisban* képviselt álláspont egyúttal ellenállást is jelent a halállal sakkban tartó, többgenerációs sérüléseket kiváltó totalitarizmus, illetve az élet-halál uraként megmutatkozó nekrohatalommal szemben.

Hálásan köszönöm mindhárom opponensnek, hogy igen alapos, részletes és mélyreható bírálatot nyújtottak. Nagyon sokat tanultam a válasz írásakor minden egyes észrevételükből. Mind a korrekcióra, mind a kibővítésre vonatkozó kritikai megjegyzések inspirálóak és útmutató jellegűek voltak. Különösen hálás vagyok a horizontot nyitó meglátásokért. Nagyon köszönöm az opponensek munkáját.

Zsadányi Edit

Zsadányi Edit

Budapest, 2025. június 22.